

Gränsmärken på Töftedalsfjället

Mats Sandin

Gränsmärken på Töftedalsfjället

Mats Sandin

RIO
KULTUR
KOOPERATIV

Gränsmärken på Töftedalsfjället

© Rio Kulturkooperativ 2011

Projektnummer: 1103

Författare: Mats Sandin

Foton: Rio Kulturkooperativ

Omslagsbild: Foto av gränsmärke RAÄ nr Töftedal 223

Redigering och layout: Optimal Press

Tryck: Nordbloms Trycksaker AB, Hamburgsund

ISBN 978-91-85249-11-4

Sökord: Gränsmärken, agrarhistoria, historiska lämningar, historisk arkeologi, 1700-tal, 1800-tal, Västra Götalands län

Rio Kulturkooperativ

Ekelidsvägen 5

457 40 FJÄLLBACKA

www.riokultur.se

rio@riokultur.se

Innehåll

Vårt behov av att markera gränser	5
Gränsmärken och deras utseende	7
Gränsmärken på Töftedalsfjället	13
Tydliga gränslinjer, eller snarare områden?	16
Gränsmärken idag	18

Ett exempel på ett vanligt förekommande gränsmärke som kan påträffas i skogen. Detta oansenliga gränsmärke (RAÄ nr Töftedal 205) som påträffades på Töftedalsfjället ser som många andra väldigt anspråkslösa ut.

Vårt behov av att markera gränser

Vi har väl alla någon gång sett konstiga stensamlingar i skogen när vi varit ute och plockat svamp? Varför finns de där? Ibland är det naturen själv som skapat dem men i regel har de konstruerats av människor. Dessa anhopningar av stenar kan vara förhistoriska gravar, högar av odlings- eller röjningssten men ofta även gränsmärken.

Gränsmärken markerar många olika slags gränser, till exempel mellan länder, härader, socknar och ägor. De allra äldsta gränserna var ofta de som inhägnade människornas odlade ytor. Byarnas kringliggande marker var i äldre tider mindre viktiga att hävda. Äldre gränslinjer var sällan smala utan snarare breda stråk, markerade genom att de passerade en sjö, över en mosse eller ett berg. Ibland var gränserna mer skarpa och då kunde de följa en bäck, en å eller kanske förbi en tydlig plats som exempelvis ett förhistoriskt gravröse. Att gränserna därmed i huvudsak var otydliga var sällan ett problem, eftersom människorna vanligtvis bodde i mindre byar med stora områden av gemensamt ägd utmark runt omkring. Utmarken var vid denna tid heller inte ekonomiskt intressant att markera.

När befolkningen och byarna växte kom utmarkerna att bli viktigare för människorna i och med att ekonomiska resurser som skog, torv, slätter och bete gick att hämta från dessa områden. Då uppstod ett behov av mer tydliga gränser. I våra äldre lagar från medeltiden och framåt finns noggranna uppgifter om när och hur gränsmärken skulle upprättas. Lagarna redogör också för vilket straff som påbjöds den som flyttade eller förstörde dem.

I takt med att utmarkerna blev mer ekonomiskt viktiga, ville människorna knyta delar av dessa utmarker till sina egna gårdar. I de olika skiftesreformer som genomfördes under 1700- och framförallt under 1800-talet syns den ägostruktur som i mångt och mycket existerar i skogarna och på Lantmäteriets kartor än i dag. De gränsmärken som finns i skogarna idag kan ses som ett i många fall bortglömt arkiv för hur den i gamla tider gemensamt ägda utmarken kom att skiftas till enskild egendom.

Gränsmärken och deras utseende

Enligt Jordabalkens bestämmelser är det gränsmarkeringarna som i första hand visar var gränserna mellan fastigheter är belägna. Det är med stöd av dessa som det är möjligt att hävda en fastighet. Papperskartan gäller alltså i andra hand!

Genom historien har gränsmärkena haft många olika utseenden. Ofta användes en större sten, ett flyttblock eller en berghäll, vid någon speciell plats. Andra märken kunde vara vattendrag, sjöar, holmar eller källor. Sådana märken kallas för fasta märken i och med att ingen kan flytta på dem, och av den anledningen var de odiskutabla och säkra som gränsmärken.

Andra gränsmärken var de som konstruerades för hand. De innebar ibland juridiska problem, och det var inte ovanligt med tvister om gränser och gränsmärken. Om ett gränsmärke var litet och enkelt byggt, var det inte svårt för en öarlig person att flytta det för sin egen vinnings skull. I slutet av 1600-talet framfördes därför förslag på att gränsmärken skulle byggas mer bastanta. Viktiga märken, som i gränser mellan byar, skulle byggas så stora att inte ens fem människor skulle kunna rubba dem. Problemet med att gränsmärken flyttas har alltid funnits och finns än idag. Utformningen har genom tiderna varierat på de gränsmärken som byggts för hand. De har också haft olika benämningar, som till exempel:

Tjäldra

Ordet är ett gammalt västgötskt ord för gränsmärke och det finns omnämnt i både äldre och yngre Västgötalagen. Märket består av tre stenar. I lagen anges att två tjäldrestenar ska grävas ned i jorden

Benjamin Grahn-Danielson sitter på Store sten vid Ledum utanför Rabbalshede. Store Sten är ett gränsmärke i form av ett stort flyttblock (Rio-nr 0948:9). Sådana stenar var bra att använda som punkter i gränsdragningar då de inte är så lätta att flytta på.

och den tredje ska läggas ovanpå och de ska ”bära vittne som stå i jorden”. Detta betyder antagligen att om märket skulle vara skadat men de två nedgrävda stenarna står kvar så skulle märket fortfarande vara godkänt.

Femstenarör

Detta är ett av de vanligast förekommande gränsmärkena i äldre lagtexter. Det omnämns redan i Magnus Erikssons landslag som trädde i kraft på 1350-talet. Märket byggdes genom att en större sten placerades i centrum och fyra mindre stenar omkring. Den stora stenen i mitten kallas för hjärtsten och de fyra omkring benämns biliggare. Är biliggaren en flat sten så står den i en gräns och är den rund står den inte i någon gräns, med hjälp av dessa biliggare går

Ett gränsmärke i form av ett femstenarör från Skee (RAÄ nr Skee 1780). I mitten av gränsmärket syns visarstenen och i dess kant står biliggarna. Dessa biliggare kunde även markera väderstreck som i det aktuella gränsmärket på bilden.

Två gränsmärken invid varandra. Den bortre med stående visarsten (RAÄ nr Skee 1744) och den närmsta utan visarsten (RAÄ nr 1758). Dessa märken har påträffats i ett område sydost om Strömstad.

En stengärdesgård belägen i en fortfarande aktiv gräns invid Jättesås, söder om Uddevalla. Stengärdesgården (Rio-nr 0914:20) är lagd på klassiskt bohuslänskt manner som en hög ranglig konstruktion. I hörnet syns en rest spetsig sten vilken tidigare skulle kunna ha varit en gränssten som senare blivit inbyggd i gårdesgården.

det alltså att se om de markerat en gräns eller inte. Varje sten skulle helst vara mer än en mansbörd och vara väl förankrad i marken med mindre stenar. Ibland kan hjärtstenen vara byggd på ett postament (fundament) och i vissa fall även biliggarna. Saknas biliggare kan detta betyda att gränsen ändrats. I gränsernas förlängning från femstenaröret utsattes utliggare och visare på bestämda avstånd.

Råsten

Råsten, även kallad rör, är en av de vanligaste gränsmarkeringarna man hittar på landsbygden eller i skogen. De är ofta delvis nedgrävda resta och spetsiga stenar, visarstenar. Runt dem lades mindre stenar. I botten av konstruktionen lade man ibland tegelskärvor, träkol, sönderslaget smidesslagg eller något annat material för att visa att röset konstruerats av människor.

Andra typer av markeringar

Andra enklare gränsmärken kunde vara vanliga stolpar eller störar i trä, så kallade rå, eller träd som markerades på olika sätt. Man lade ibland stenar i trädklykor. De växte med tiden in i träden och blev därmed tydliga märken i skogen. Man använde också hävdvunna markörer, såsom till exempel en gräns i linje med en gärdesgård av trä eller sten.

Gränsmärken på Töftedalsfjället

Innan vindkraftparken byggdes på Töftedalsfjället genomsöktes området av arkeologer för att hitta förhistoriska och historiska lämningar efter mänsklig aktivitet. Vid de utredningarna hittades inte mindre än 63 gränsmärken. Alla gränsmärken skiljer sig självklart åt men de kan grovt delas in i tre typer:

Gränsmärke med stående visarsten.

Gränsmärken med stående visarsten. 21 sådana påträffades, och av dessa markerar 15 en ännu gällande gräns. Glädjande nog var några av dessa markerade med snökäppar eller störar. Dessa modernt markerade märken låg i områden där det avverkats skog och visar alltså att gränsmärkena är i aktivt bruk.

Gränsmärke med liggande visarsten.

Gränsmärken med liggande visarsten. Av denna typ hittades tolv stycken. Tre av dem återfanns i eller intill en nutida gräns, varav en hade en snökäpp placerad i märket. De övriga har kanske raserats när gränsen de markerade upphörde att gälla.

Gränsmärke uppbyggd av stenar utan visarsten. I detta fall fortfarande aktivt och utmärkt med en tråkäpp.

Gränsmärken uppbyggda av stenar utan visarsten. 30 sådana hittades och av dem låg endast fem i anslutning till en känd gräns. Denna typ byggdes oftast med endast ett lager sten, och består vanligtvis av sex till tio naturformade stenar. Stenarna har lagts för att bilda en fylld stencirkel. De sex märken av denna typ som ligger i anslutning till en nutida gräns har en annan konstruktion. Några består av endast ett

Det idag borttagna gränsmärket RAÄ nr Rölunda 150. Gränsmärket var konstruerat med ett tjugotal stenar lagda i tre lager och utan visarsten.

fåtal stenar och syns knappt över dagens marktäcke. Andra består av fler och större stenar.

Vad utredningen visade är att ett gränsmärke med stående visarsten ofta överensstämmer med en gränsdragning som är aktiv än idag. Det finns självklart några undantag, som till exempel gränsmärken som står i aktiva gränser men som saknar visarsten. Av de ännu aktiva gränsmärkena var 18 markerade med visarsten - 15 med en rest sten och tre med en liggande sten. Sex saknade helt visarsten. Vad som även framkommit genom utredningen är att många av de påträffade märkena inte har någon anknytning till nutida eller kända historiska gränser.

I samband med att vindkraftparken byggdes så gick det inte att undvika ett gränsmärke i anslutning till ett vindkraftverk. Gränsmärket RAÄ nr Rölunda 150 som låg i anslutning till ett av vindkraftverken fick tas bort. Gränsmärket som var av av typen utan visarsten hade konstruerats med ett tjugotal stenar lagda i tre lager.

Tydliga gränslinjer, eller snarare områden?

Vilken historia berättar då dessa äldre märken, utan anknytning till gränser? Tyvärr kan vi idag inte säkert förklara varför de byggdes och vad de representerade, men vi vet att de ingår i det viktiga pusslet för hur gränsmärken utvecklas över tid till dagens gränser. En tolkning är att de representerar en äldre eller annan typ av gräns. De kan också ha markerat uppdelningen av ägor på ett annat sätt. De kanske markerar ett område synligt från dessa märken, eller med andra ord: en sådan typ av märke finns i områdets mitt snarare än i områdets kant och markerar därmed inte det aktuella områdets ytterkanter. I äldre lagar nämns olika exempel på hur någon skulle hävda områden. Ett sätt var att tända en eld och ytans storlek kom sedan att baseras på att det skulle gå att se rökpelaren från områdets gräns. Ett annat kunde vara att man skulle kunna höra ett rop från en punkt i området. Med dagens kunskap går det inte heller att besvara frågan om de är historiska eller förhistoriska. Några av märkena kan ha byggts i samband med den första uppdelningen mellan Töftedal och Rölunda, vid den tid då utmarken blivit så viktig för människorna att fastställandet av ägo gränserna blev absolut nödvändig. Det finns från 1800-talet anteckningar om en gränstvist i området. Tvisten gällde delar av sockengränsens dragning genom utmarken. Tvisten visar på problemen med otydliga gränser. Om det i detta fall exempelvis bottnar i att sockengränsen aldrig blev tydligt markerad med gränsmärken kan det förklara varför gränsen ännu på 1800-talet var så omdiskuterad.

Förhistoriska gravar i exempelvis dagens utmarker anses vara tecken på hävd av markområden som inte varit intensivt utnyttjade.

På Töftedalsfjället finns en del gravar från förhistorien. Denna grav (RAÄ nr Töftedal 237) är en stensättning. Människor byggde ofta gravar på väl synliga platser för att på detta sätt betona att marken omkring dem är upptagen.

De kan då tänkas markera en grupp människors förfoganderätt över landskapet. Sådana gravar är ofta anlagda på höjdlägen, sannolikt för att hävda ett vidare område runt omkring. Gravarna kan därmed ses som en tidig form av markör vilken inte nödvändigtvis låg i områdets gräns. Intressant är att en del gravar senare under historisk tid börjat fungera som fasta gränsmärken. I dagens sockengräns mellan Töftedal och Rölunda används ett gravröse som en av de fasta punkterna i gränsen. Gravvar kan också vara anlagda utefter färdvägar och är då på samma sätt en revirmarkering mot de människor som färdas genom landskapet. På Töftedalsfjället finns idag ett fåtal gravar registrerade. De utgörs bland annat av fyra gravrösen. Här finns en historiskt belagd vägsträckning som passerar förbi ett av rösena, vilket kan tolkas som ett samband mellan röset och färdvägen. Har röset använts som en minnespunkt vid en ny stig? Eller byggdes röset vid en redan använd färdväg? I så fall är vägen flera tusen år gammal! De andra rösena kan möjligtvis tolkas som en del i den blivande gränsstrukturen mellan olika grupper av människor som hade anspråk på Töftedalsfjället, det som senare vidareutvecklades till den sockeninindelning som finns kvar än idag.

Gränsmärken idag

Nuförtiden är ett gränsmärke ofta ett järnrör som slagits ner i marken eller en koordinatsatt punkt markerad på en karta som visar till exempel ett kvarter i en stad. Gränsmärken kan även vara ett hål eller dubb i sten och berg, vilka ibland är omgivna av en inhuggen fyrkant. Andra märken kan vara rör som fästs i sten, berg eller kanske gjutits fast i cement. I mer otillgänglig terräng, såsom myrmark, kan de finnas i form av trästolpar. Sist men inte minst finns också de gamla gränsmärkena kvar. De gamla gränsmärkena är i naturen mycket tydligare än de moderna märkena som i vissa fall endast finns som inmätta digitala punkter.

Ett gammalt gränsmärke som i modern tid har utmärkts i skogen med hjälp av en snökäpp. Detta gränsmärke (RAÄ nr Rölunda 144) är av typen med stående visarsten.

Det är olagligt att rubba gränsmärken. Om man skadar, flyttar eller tar bort ett aktivt gränsmärke gör man sig skyldig till brottet ”förfalskning av fast märke”. Står gränsmärket däremot i en gräns som inte längre gäller så klassas de som fornlämning (fast fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning) och skyddas då av kulturminneslagen eller miljöbalken.

Vid modernt skogsbruk kan det vara svårt att se gränsmärken. En uppmaning från myndigheterna är därför att markägarna ska märka ut sina gränsmärken, exempelvis genom att lämna några höga stubbar kring dem så att de kan ses även under vintertid. Vid avverkning eller röjning får de inte täckas över med ris.

Det är viktigt att komma ihåg att det är de fysiska gränsmärkena som har juridisk bärighet. Kartor är en andrahandskälla och ska endast ses som ett hjälpmedel för att hitta gränsdragningarna. I modern tid är det så lätt att vi litar på det skrivna materialet och inbillar oss att några stenar i naturen inte har någon betydelse längre.

Informationen i denna skrift har tagits fram som en kompensationsåtgärd för att man vid byggnation av vindparken på Töftedalsfjället behövt ta bort ett gränsmärke skyddat av miljöbalkens generella hänsynsregler. Skriften är finansierad av Töftedal Vind AB.

På Riksantikvarieämbetets hemsida går det att söka efter alla de lämningar som ingår i vårt gemensamma kulturarv. Tjänsten heter Fornsök och i den går det att få fram information om lämningar på land och under vatten. Den information som finns behandlar allt från gravar och hällristningar till gränsmärken. Den tid som lämningarna kommer ifrån är från äldsta stenålder till 1900-tal. Hela tiden uppdateras tjänsten med ny information från inventeringar och arkeologiska undersökningar i hela landet. Tjänsten Fornsök hittas på länken: <http://www.raa.se/cms/fornsok/start.html>

För de gränsmärken som nämns i texten anges aktuellt RAÄ-nr vilket kan användas för vidare sökning i Riksantikvarieämbetets söktjänst Fornsök och FMIS. Några har Rio-nr, vilket innebär att dessa ännu inte har registrerats hos Riksantikvarieämbetet.

Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap i Lag om kulturminnen m. m. (KML) och genom miljöbalkens övergripande bestämmelser, där stor vikt läggs vid hänsyn till kulturlämningar och kulturmiljöer. Ansökan om ingrepp i fornlämningar lämnas till länsstyrelsen.

